

Дмитро Бачинський (Чернівці)

МІСЦЕ ТА РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ПОЧАТКУ 20-х рр. ХХ ст.

Після утвердження більшовицької влади в Україні гостро постало питання відбудови господарства та культурного розвитку. Для вирішення цих завдань потрібні були кваліфіковані спеціалісти – інженери, лікарі, вчителі, організатори виробництва. Вирішення даної проблеми було досить складним для більшовицького керівництва в силу різних обставин. По-перше, значна частина інтелігенції, що проживала в Україні, не сприйняла ідей соціалізму. Вона вітала Лютневу революцію, однак не сприйняла Жовтневу. Росіяни підтримували переважно російські партії, зокрема кадетів, есерів октябристів, чорносотенців, тоді як українці були опорою українським національним партіям. Обидві національні групи, як росіяни, так і українці у своїй більшості по відношенню до більшовиків займали далеко не доброзичливу позицію.

По-друге, інтелігенція, як соціальна верства, була нечисленна. В УСРР на початок 1920-х рр. розумовою працею займалось лише близько 200 тис. чоловік¹. Це становило близько 0,7% населення України.

Дані про численність різних інтелігентських груп дає міський перепис 1923 р. Згідно нього, в Україні було 334,7 тис. службовців. До цієї категорії були включені не лише особи, зайняті розумовою працею, але також обслуговуючий персонал. Стосовно чисельності осіб розумової праці, уявлення дає перелік занять: адміністративний і юридичний персонал – 24928 чол., технічний – 25952 чол., обліково-контрольний – 48152 чол., медичний – 27376 чол., працівники культури і освіти 38357 і представники «вільних професій», куди входили артисти, літератори, музиканти, служителі культу, вільно практикуючі лікарі, адвокати, педагоги – 25054 чол.²

Однак ці дані стосуються лише міст і містечок, що фактично були великими селами. У сільській місцевості також проживала значна кількість інтелігенції, особливо багато було педагогів. На початок 1920-х рр. в усіх закладах соціального виховання працювало понад 62 тис. вчителів, більшість з яких мала загальну середню освіту³.

Таким чином в Україні на початку 20-х рр. проживала не досить численна верства інтелігенції, яка була переважно аполітична або вороже налаштована до більшовицької влади. Тому проблема перетягування інтелігенції на бік радянської влади мала велике значення

для утвердження більшовиків в Україні. Відзначаючи цінність використання спеціалістів, В.Ленін писав: «Питання про буржуазних спеціалістів стоїть в армії, в промисловості, кооперативах, стоїть скрізь. Це дуже важливе питання перехідного періоду від капіталізму до комунізму. Ми можемо побудувати комунізм тільки тоді, коли засобами буржуазної науки і техніки зробимо його більш доступним масам. Інакше побудувати комуністичне суспільство не можна»⁴.

Керуючись ленінськими настановами, організації КП(б)У вживали відповідних заходів по залученню інтелігенції до соціалістичного будівництва. У квітні 1921 р. ЦК КП(б)У направив в партійні організації циркуляр «Про залучення і використання спеціалістів», в якому відзначалось, що відбудова господарства вимагає спеціальних знань, тому лояльні кадри спеціалістів повинні бути прийняті пролетаріатом в його лави, ті, що вагаються, теж повинні бути перетягнутими. Спеціалістам, які виступають проти радянської влади, вказувалось в циркулярі, немає місця в пролетарській державі і з ними повинна вестися нещадна боротьба⁵. Одночасно вказувалось на припинення необумовлених арештів і акцентування уваги на матеріальних сторонах залучення спеціалістів.

Слід відзначити, що, незважаючи на різні радянські заходи, численність кадрів інтелігенції була значно нижча, ніж їх вимагала реалізація більшовицької політики у різних сферах суспільного життя. Зокрема, важке становище склалось у сфері освіти. В багатьох сільських школах, навіть у 1926 р., як зазначалось в доповідній записці Всеукраїнської ради профспілок (ВУРПС) до політбюро ЦК КП(б)У про становище інтелігенції на селі, катастрофічно не вистачало вчителів. Перевантаженість вчителів була в середньому в 2 рази вища норми, декредитованої Наркомосом (замість 40 учнів – 80), а деколи 120-140; замість одного класу вчителів вів 2-3 і навіть 4 групи⁶.

Згубно вплинула на становище інтелігенції економічна розруха. Багато представників інтелігенції, що звикли до певного життєвого стандарту, опинились без будь-яких засобів існування і змушені були голодувати. Велика смертність серед інтелігенції змусила радянський уряд підтримати діяльність М. Горького, спрямовану на покращення життя вчених та митців. В СРСР була створена Центральна комісія поліпшення побуту вчених, а в УСРР в жовтні 1921 р. – Всеукраїнський комітет сприяння вченим. У березні 1922 р. український радянський уряд прийняв постанову «Про поліпшення становища вчених, спеціалістів і заслужених робітників культури і мистецтва». З 1921 по 1923 рр. в УСРР було взято на облік понад 3000 наукових працівників, які потребували матеріальної допомоги. Всі вони згідно свого вкладу в науку і культуру розділялись на 5 категорій⁷.

Щоб зрозуміти матеріальне становище тодішньої інтелігенції, звернемося до статистики зарплати. На I Всеукраїнському з'їзді наукових працівників, що відбувся в лютому 1925 р., представником Центрального бюро Спілки наукових робітників (ЦБ СНР) М. Лободою було відзначено, що професор отримував лише 15% довоєнного заробітку, а викладач ВНЗ 30%⁸. Не набагато кращим становище було і серед вчительського персоналу. У 1926 р. вчитель школи I концентру отримував близько 40-50% довоєнного заробітку, а вчитель старшого концентру (за кваліфікацією відповідало колишнім викладачам гімназії і реального училища) лише 10-15%⁹. Цей рівень зарплати був досягнутий, коли покращилось економічне становище, а на початку 20-х рр. зарплата була значно нижча. В журналі «Путь просвещения» за 1922 р. відзначалось, що в Катеринославі майже 70% вчителів голодували¹⁰.

Важке матеріальне становище і примусові заходи змушували інтелігентські кола йти на співробітництво з більшовицькою владою. Сюди добавились і сподівання (проголошені у 1921 р. новою економічною політикою (неп) та у 1923 р. політикою коренізації) стосовно того, що більшовики дещо змінять свої орієнтації і лібералізують суспільно-політичне, культурне та економічне життя. Виступаючи на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад (січень 1929 р.), голова раднаркому УСРР В. Чубар висловив думку, що поворот у настроях української інтелігенції стосовно радянської влади був спричинений прийняттям політики українізації¹¹.

У травні 1924 р. з декларацією про визнання радянської влади від імені інтелігенції виступила ініціативна група з 66 чоловік. Вона закликала широкі маси інтелігенції стати на службу новій владі і взяти участь в побудові нового соціалістичного суспільства. В декларації звучали каяття стосовно більш ранньої поведінки інтелігенції стосовно до більшовиків¹².

Широко відомою акцією стало повернення на батьківщину багатьох українських державних, культурних діячів, представників мистецької інтелігенції. Значну роль у цьому дійстві зіграло більшовицьке керівництво, яке всіляко підтримувало в емігрантських колах широкий рух за повернення в Україну. Однак повернення багатьох представників української інтелігенції на батьківщину не сталося б, якби не два фактори. По-перше, більшовицьке керівництво перейшло до політики непу, ліквідувавши жорсткі обмеження політики воєнного комунізму. Така ліберальна зміна викликала в емігрантських колах сподівання на зрушення також в політичній та культурній сферах. Другим важливим моментом було проголошення курсу на коренізацію. Представник УСРР в Австрії в листі до секретаріату ЦК КП(б)У від 25 січня 1923 р. писав, що серед старої української інтелігенції є

особи, які примирились би з радянською владою при умові вільного розвитку української культури, навіть якщо в неї і вкладався б комуністичний зміст¹³. М. Грушевському, який повернувся на батьківщину в 1924 р., перше запрошення було зроблене в 1921 р. О. Шумським під час проведення російсько-польських переговорів в Ризі¹⁴. Ще раніше повернувся в УСРР В. Винниченко, який отримав вагомі посади в більшовицькому радянському уряді, однак зрозумівши, що він не зможе співпрацювати з більшовиками, які використовують його ім'я як засіб для встановлення консенсусу з українською інтелігенцією, залишив батьківщину. Серед представників інтелігенції, які повернулись, були відомі митці М. Вороний, І. Кулик, В. Самійленко, М. Садовський, А. Крушельницький та інші.

З цього приводу С. Єфремов писав: «Я раз у раз стояв і тепер стою за те, що ми занадто бідні на культурні сили, щоб розтринькувати їх ще й поза океаном». Він вважав, що ті, хто можуть, повинні повернутись на батьківщину, оскільки у сфері вітчизняної культури – роботи “непочате поле”¹⁵. Загалом, лише з Галичини на територію УСРР перебрались близько 50000 осіб¹⁶. Проте, слід відзначити, що повертаючись в Україну, українські культурні діячі сприймали цей акт не як зміну власних ідеологічних орієнтирів, а як дію, що здійснюється в силу зміни в національній політиці більшовиків.

Для кращого керівництва інтелігенцією було створено профспілки, які об'єднували осіб, що займалися розумовою працею. Як відзначає Г. Шевчук у своєму дослідженні «Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр.»: «ЦК РКП(б) вважав, що найкраще залучати вчителів до суспільно-корисної праці через спілку Робос, і тому зобов'язав партійні організації вжити заходів для зміцнення профспілки...»¹⁷.

Існували також інженерно-технічні секції (ІТС) при галузевих профспілках. У постанові засідання оргсектору Всеукраїнського міжсекційного бюро інженерів і техніків (ВУМБІТ) від 7 грудня 1925 р. відзначалось, що їх членами могли стати особи, що закінчили ВНЗ або середні спеціальні заклади з технічних, хімічних та сільськогосподарських спеціальностей¹⁸. Одними з перших в республіці з'явилися профспілкові об'єднання науковців, зокрема Харківська секція наукових працівників була утворена ще в 1921 р., а 1923 р. подібні секції діяли в більшості вузівських центрів УСРР. Організаційне оформлення науковців в республіканському масштабі було завершено I Всеукраїнським з'їздом наукових працівників, що відбувся в лютому 1925 р. в Харкові. Було утворено Українське бюро секцій наукових робітників (Укрбюро СНР) в складі 13 членів і 6 кандидатів. Головою бюро став Д. Багалій¹⁹.

Подібні з'їзди інших інтелігентських груп мали місце у 1924–1925 рр. по всій республіці. Метою їх було показати позитивне ставлення інтелігенції до радянської влади і включити інтелігенцію в процес соціалістичного будівництва. Тому в численних з'їздівських документах від імені всіх членів спілок заявлялось про підтримку більшовицької влади і готовність будувати нове радянське суспільство.

Проте профспілкові об'єднання інтелігенції не повністю відповідали інтересам Комуністичної партії, оскільки в їхніх рядах могли перебувати особи, які навіть вороже ставились до нової влади. Тому для політичного нагляду над інтелігенцією було утворено у жовтні 1927 р. Всесоюзну асоціацію працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву в СРСР (ВАРНІТСО)²⁰. Я. Ряппо, заступник наркома освіти УСРР (1922–1928) писав, що створення ВАРНІТСО, позначилось початком боротьби з аполітичністю науки²¹.

В УСРР подібна організація під назвою Українське товариство працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (УТОРНІТСО) була утворена у березні 1928 р. Вона ввійшла до складу ВАРНІТСО як колективний член. Серед організаторів і перших членів товариства були такі відомі вчені, як Д. Багалій, О. Палладін, Д. Граве, М. Яворський, О. Соколовський, Л. Писаржевський, М. Пакуль, П. Супруненко, К. Семінський, Б. Ніколаї, Л. Громашевський та ін.²²

У квітні 1928 р. в Москві відбулась перша всесоюзна конференція ВАРНІТСО. Крім вирішення окремих питань науки, члени конференції продемонстрували готовність «не бути нейтральними» до «шахтинської справи». Було прийнято резолюцію, яка насичена різкими випадками на адресу підсудних, і вказувала на лояльність її авторів до організаторів судового процесу. Таким чином, вже з перших місяців існування товариство показало своє політичне обличчя.

Серед важливих завдань, які ставились більшовицьким керівництвом з перших років існування радянської влади була проблема виховання нової інтелігенції згідно більшовицькій ідеології, щоб вона повністю була віддана радянській владі. Це завдання повинна була вирішити нова радянська школа. Нова система спеціальної освіти була вироблена ще в 1920 р. і остаточно затверджена на партійній нараді з питань народної освіти (грудень 1920 – січень 1921 р.). На нараді підкреслювалось, що реформа вищої школи повинна йти паралельно з її політичним завоюванням – відповідним вихованням студентів і використанням вищої школи для того, щоб створити спеціалістів з колишніх робітників, особливо членів комуністичної партії²³.

Напрями розвитку підготовки спеціалістів юридично було оформлено у 1922 р. в Кодексі законів про народну освіту. В процесі реорганізації

системи вищої освіти було здійснено велику помилку – ліквідовано університети. Цей захід обґрунтовувався нібито наслідуванням прикладу французької революції кінця XVIII ст., яка ліквідувала університети як установи, що були реакційними за своїм змістом і методами викладання. Пізніше заступник наркома освіти УСРР Я. Ряппо писав, що це рішення було сильним ударом по цитаделі контрреволюції²⁴.

Замість університетів, загальноосвітньої словесної вищої школи та інших спеціальних вищих навчальних закладів Наркомос УСРР запропонував організувати єдині інститути, як синтез спеціальної освіти з освітою загальною, синтез науки з виробничою працею. Таким чином, на базі старих ВНЗ, вчительських семінарій, вищих жіночих курсів було створено мережу інститутів народної освіти, народного господарства. медичні, сільськогосподарські, музично-драматичні навчальні заклади. До системи вищої освіти входили і технікуми. Не зазнали значних змін лише інститути індустріально-технічного профілю. Слід відзначити, що викладацький склад університетів зустрів дії, направлені на ліквідацію університетів, з обуренням. Я. Ряппо відзначав: «Університетські круги кваліфікували це як вандалізм, розруху і загибель культури»²⁵.

Для того, щоб підготувати робітничу молодь до навчання у ВНЗ і змінити соціальний склад студентів, згідно декрету Раднаркому УСРР «Про організацію робітничих факультетів» від 7 березня 1921 р.²⁶ були створені робітфаки. У них навчалась молодь, направлена головним чином місцевими партійними, профспілковими та комсомольськими організаціями. Вже на кінець 1921 р. у робітфаках навчалось близько 4 тис. осіб, серед них було 57,4% робітників і 32,2% незаможних селян²⁷. Лише при інститутах народної освіти у 1923/1924 навчальному році діяло 6 робітфаків, які відвідувало близько 1300 студентів²⁸.

Слід відзначити, що часто спершу ніж направити на навчання в робітфаки претендентів, їх пропускали через спеціальні підготовчі курси. Так, по спілці гірників на курси приймалися робітники із стажем не менше 3-х років. Тривалість подібних курсів обмежувалась 2 місяцями²⁹.

Значна кількість політично і соціально відповідних осіб направлялась на навчання у ВНЗ. Так, улітку 1923 р. було послано на навчання 560 комуністів і комсомольців, 3857 робітників (членів профспілок) та селян (членів комнезамів) і 322 червоноармійці, серед яких переважали комуністи і комсомольці³⁰.

Особливе місце в радянській системі освіти приділялось закладам, які готували кадри більшовицької партії. Ще у квітні 1921 р. було реорганізовано Українську центральну партійну школу у Вищу партійну школу при ЦК КП(б)У, з терміном навчання – два роки. Відкривались

також губернські повітові і районні радпартшколи. Пізніше у Харкові було створено вищі курси з вивчення марксизму, а Вищу партійну школу реорганізовано в Комуністичний університет ім. Артема.

Коли розпочалась форсована індустріалізація та насильницька колективізація потреба в партійних і радянських кадрах зросла. Відповідно мережа комуністичних ВНЗ була розширена. На 1932 р. в УСРР діяли комуністичні університети в Києві, Харкові, Дніпропетровську і Сталіному, в яких навчалось понад 2 тис. чол.

Внаслідок заходів у системі освіти в УСРР було досягнуто певних успіхів у підготовці кадрів. Проте, наприкінці 1920-х років із зміною економічної і політичної ситуації в країні до системи середньої і вищої освіти ставляться нові вимоги. Влада з одного боку не була зацікавлена в повільних темпах виховання молодих кадрів, особливо у промислових галузях, а з іншого її не влаштовував значний відсоток старої інтелігенції, яка не завжди бажала бути слухняним виконавцем ролі більшовицького керівництва. Тому було розроблено програму форсованої підготовки спеціалістів для найбільш важливих галузей народного господарства, зокрема важкої промисловості, залізничного транспорту, сільського господарства та ін. Галузеві ВНЗ, яким була притаманна вузька спеціалізація, починають займати важливе місце у системі вищої освіти. Особливо у цей період зростає численність індустріально-промислових ВНЗ. Важливе значення для розвитку української науки і культури мало відновлення у 1933 р. діяльності університетів.

Велику роль у більшовицькій політиці радянзації української інтелігенції відіграло утворення творчих об'єднань, які давали можливість контролювати і розвивати роботу у цьому напрямку. Сюди належать організації письменників, художників, архітекторів, музикантів тощо. Газета «Вісті ВУЦВК» від 3 січня 1923 р. так описувала завдання, поставлені перед спілкою селянських письменників «Плуг»: «Основною метою «Плугу» є об'єднання розпорошених досі селянських письменників, що ґрунтуючись на ідеї тісного союзу революційного селянства з пролетаріатом, ідуть разом з останнім до утворення нової соціалістичної культури й ширять ці думки серед селянських мас України без різниці національності. В основі своєї праці спілка ставить боротьбу з власницько-міщанською ідеологією серед селянства і виховання своїх членів, так і їхніми творчими зусиллями широких селянських мас в дусі пролетарської революції та притягнення їх до активної творчості в цьому напрямі»³¹.

Ще більш ідеологічне забарвлення знаходимо в одному з документів мистецької спілки «Гарт» (звіт бюро ЦК «Гарту» про роботу з січня 1923 р. по червень 1925 р.), де вказується, що ця організація

об'єднує пролетарських митців, які прагнуть «до створення єдиної інтернаціональної комуністичної культури»³².

Подібні завдання ми зустрічаємо і в декларації музичного товариства ім. Леонтовича, де вказується, що ця інституція висуває гасло «Жовтень у музику»³³.

Навіть спрямування такого відомого у 1920-х – на початку 1930-х рр. об'єднання театралів як «Березиль» просякнуте наскрізь ідеологією. У пояснювальній записці до кошторису від 10 травня 1925 р. його голова Л. Курбас вказував, що мистецьке об'єднання «Березиль» є громадською організацією, «яка просякнута класовою ідеологією пролетаріату», виходить з неї у свій тактиці, координуючись з компартією і «працює в царині радянського будівництва засобами мистецтва і споріднених з ним діянок». У документі підкреслювалось, що «Березиль» базується у своїй роботі на марксистсько-ленінських засадах і бореться за «здійснення ідеї соціальної революції, зокрема комуністичну культуру»³⁴. Коментарі, як-то кажуть, зайві. Таким чином через об'єднання творчої інтелігенції більшовицьке керівництво розширювало свої можливості у сфері поширення ідеології у багатомільйонних масах українського населення.

У 1920-і рр. стосовно до інтелігенції спостерігалось адміністративне свавілля. Адміністрація могла незаконно звільняти і переміщати працівників на інше місце роботи. Щоб захистити себе, інтелігенція неодноразово піднімала це питання у своїх організаціях. Зокрема, у січні 1925 р. постанова, в якій зазначалась необхідність забезпечення прав науковців, була прийнята Вінницькою секцією наукових працівників. У ній зверталось увагу на те, щоб був забезпечений реальний правовий статус науковців. Переміщення і звільнення мусили узгоджуватись з профспілковими організаціями науковців, тобто СНР³⁵. Подібні вимоги перед урядом ставило також Всеукраїнське міжсекційне бюро інженерів і техніків, коли просило визначити права і обов'язки спеціалістів, щоб вони могли повністю розвинути всі свої творчі задатки і нести відповідальність за покладені на них обов'язки³⁶.

Серед інших адміністративних методів тиску на інтелігенцію розповсюдженими були чистки, особливо масового характеру набули вони у прикордонних зонах. Інтелігенцію усували від професійної діяльності за звинуваченням у ворожості до радянського режиму або з інших ідеологічних чи соціальних мотивів. Архівні фонди містять сотні заяв від вчителів стосовно яких були вчинені подібні акції. Окремі чистки навіть завершувались арештами. Зокрема, було заарештовано групу вчителів під час відкриття окружного педагогічного з'їзду на Волині. Наркомос УСРР навіть змушений був звертатись до голови

Волинського губчека про звільнення їх на час роботи з'їзду, оскільки їхній арешт значною мірою зашкодив його роботі³⁷.

Вагомою кампанією із залучення інтелігенції на бік радянської влади були різні відзнаки та святкування річниць. Так, у травні (не пізніше 28) 1921 р. Наркомос УСРР видав циркулярне розпорядження губернським відділам народної освіти про вшанування пам'яті І.Франка³⁸. 19 листопада 1921 р. РНК УСРР прийняв постанову «Про вшанування пам'яті українського композитора Миколи Леонтовича»³⁹, а 24 січня 1922 р. – «Про увіковічнення пам'яті В.Г. Короленка»⁴⁰. 13 серпня 1922 р. Мала Рада народних комісарів України постановила провести ряд заходів з увіковічнення пам'яті Г. Сковороди (видання його творів, читання лекцій і рефератів про його творчість, публікацію дослідження Багалія про Сковороду, встановлення пам'ятника)⁴¹. 26 квітня 1924 р. Наркомос УСРР присудив звання заслуженого артиста УСРР М. Донцю⁴², 18 вересня 1925 р. Раднарком УСРР присудив звання народного артиста республіки О. Саксаганському⁴³ і т.д.

Однією з найбільш розрекламованих подібних акцій стало вшанування 11 березня 1921 р. 60-річчя з дня смерті Т. Шевченка. Щодо відзначення дати була видана відповідна постанова президії ВУЦВК від 26 лютого 1921 р. Вона рекомендувала влаштувати по всій території УСРР урочисті засідання, мітинги. Наркомос було зобов'язано приступити до повного видання творів Т. Шевченка і його біографії, спорудити пам'ятники видатного українського поета в усіх губернських, повітових містах та великих селах. В Харкові мав бути створений літературно-політичний будинок імені Т. Шевченка. Планувалось навіть оголосити конкурс на масову оркестрову і хорову фантазію на тему «Життя Шевченка (від неволі до волі)»⁴⁴.

Значні зусилля робились більшовицьким керівництвом, щоб зменшити контакти інтелігенції УСРР з українською інтелігенцією, яка проживала в еміграції. Одним з прикладів подібних дій більшовиків є опір науковим акціям Празького українського академічного комітету. Навесні 1926 р. останній висловив прагнення скликати Всеукраїнський науковий з'їзд, щоб підвести підсумки української науки. У цьому з'їзді було запрошено взяти участь й представників УСРР, при цьому було заявлено, що з'їзд буде «аполітичним». Щоб не допустити українських радянських науковців, більшовики організують збори протесту, завданням яких було затаврувати майбутній з'їзд. Так 11 квітня 1926 р. подібні збори мали місце в Харкові, де 160 чоловік виступили проти наукової акції Празького українського академічного комітету. Було заявлено, що з України ніхто не поїде на з'їзд, що українські науковці не

визнають за Празьким комітетом прав, умінь і наявних можливостей підводити такі загальноукраїнські наукові підсумки⁴⁵.

Важливою рисою радянського керівництва стосовно інтелігенції було насильницьке нав'язування їй більшовицького світогляду. При цьому спостерігалось проведення різних політичних ліній до технічної інтелігенції і літературно-мистецької. Якщо технічній інтелігенції дозволялось працювати на радянську владу, будучи нейтральною і аполітичною, то ідеї письменників, митців, філософів мусили бути марксистськими. Радянський історик С. Федюкін писав: «...Якщо аполітизм в ряді випадків міг бути явищем до певного моменту терпимим, то були сфери культури, де боротьба з ним велась самим енергійним чином»⁴⁶. Така думка означала, що без класовості художньої творчості немає, а якщо окремі митці притримувалися такої думки, то вони мали бути «перевихованими».

Однією з сторінок взаємовідносин Компартії та інтелігенції є проблема партійної політики відносно церкви і церковної інтелігенції. Хоча юридично церква була відокремлена від держави, радянська влада активно втручалась у її діяльність. В СРСР широко рекламувалась боротьба з релігією як «опіумом для народу». В УСРР додавалась ще одна обставина, поза як тут існувала національна церква – Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), священнослужителі якої значною мірою поповнювались за рахунок національно свідомої української інтелігенції. Політика партії щодо УАПЦ і проти її священнослужителів здійснювалась у тих же напрямках, як і проти інших конфесій – підштовхування до розколу і дискредитація церковної інтелігенції. Секретар КП(б)У Д. Лебідь писав: «Безсумнівно, що в цій галузі наше завдання посилити роботу по розколу церкви, особливо вдаривши по полах як однієї, так і другої сторони. Репресії треба збільшити, не доводячи їх, зрозуміло, до масових розмірів. Особливо важливо встановити зв'язок автокефалістів з петлюрівською контрреволюцією»⁴⁷.

Таким чином, більшовицька партія розглядала церковну інтелігенцію як політичного противника. І хоча довгий час у зв'язку з «українізацією» не наносила удару по ній, проте у 1930 р. діям УАПЦ на процесі Союзу визволення України було відведено не останнє місце.

Залякування інтелігенції особливо посилювалось на межі 20-х – 30-х рр. Однією з перших великих справ, сфабрикованих проти інтелігенції, у цей період була так звана «шахтинська справа». 12 березня 1928 р. в газеті «Известия» прокурором Верховного суду СРСР було повідомлено про викриття шкідницької організації спеціалістів вугільної промисловості, що діяла в Шахтинському районі (Донбас). Члени організації звинувачувались у злісному саботажі та прихованій дезорганізаторській діяльності, у підриві кам'яновугільного господарства методами нераціонального будівництва,

непотрібних витратах капіталу, зниженні якості продукції, підвищенні собівартості, а також у прямому руйнуванні шахт, рудників, заводів тощо. Акцент було зроблено на тому, що в разі нападу ворога шкідники мали дезорганізувати промисловість і таким чином послабити обороноздатність радянської держави⁴⁸. Процес, який тривав 49 днів, відвідало десятки тисяч людей. Газета «Правда» повідомляла, що тільки протягом двох тижнів від початку його відвідало 30 тис. осіб⁴⁹.

Шахтинський процес розпочав нову епоху «спецеїдства». У періодиці з'явилося десятки статей, направлених проти старих спеціалістів. Багато інженерів, здеморалізовані та залякані процесом, залишали виробництво і влаштувалися дрібними службовцями. Поняття «шкідництво» проникало в різні сфери суспільного життя.

Наступною великою судовою справою над інтелігенцією УСРР став процес СВУ. Повідомлення про викриття контрреволюційної націоналістичної організації з'явились в пресі ще наприкінці 1929 р. У члени цієї міфічної організації було включено віце-президента ВУАН С. Єфремова (голова), професора Й. Гермайзе, наукового співробітника ВУАН А. Ніковського, вчителів В. Дурдуківського і З. Гребенецького, письменницю Л. Старицьку-Черняхівську та інших. Всього на лаві підсудних опинилося 45 осіб. Було організовано кампанію громадського осуду членів СВУ у трудових колективах. Підсудні звинувачувалися в націоналізмі, шкідництві, зв'язку із зарубіжними українськими контрреволюційними центрами, підготовці збройного заколоту для повалення радянської влади і терористичних актів проти Й. Сталіна та інших комуністичних керівників СРСР. Як приклад такого звинувачення, добутого тортурами, може служити «зізнання» видатного українського педагога Ф.В. Дурдуківського: «...Якими засобами шкільна група впливала на дітей? Тут перш за все мало місце відповідне до поглядів групи тлумачення й трактування наукового програмового матеріалу, певне ідеологічне освітлення його... Далі засобом впливу на дітей... було зосередження дітей на наукових фактах, на історичних і літературних моментах, важливих для національного виховання... Щороку, наприклад, у школі (школа ім. Т.Г. Шевченка у Києві – прим. авт.) значно більше часу, ніж цього вимагали офіційні програми, відводиться для вивчення Шевченка, Кирило-Мефодіївського Братства, дореволюційного народницького напрямку літератури і т. ін. Внаслідок такої роботи, наприклад, Шевченко являється перед учнями не суто пролетарським поетом, борцем за визволення покріпаченого селянства, а поетом-борцем за національне визволення України, національним пророком України...»⁵⁰.

Всього у справі СБУ до суду притягалось близько 5 тис. осіб. У зв'язку з процесом було навіть закрито Інститут мовознавства ВУАН.

У 1930 – 1931 рр. було вигадано діяльність ще однієї міфічної організації – Українського національного центру (УНЦ) та його складової частини – так званої Української військової організації (УВО). До судової відповідальності було притягнуто 50 чоловік. З самого початку слідства справі було надано виключно політичного характеру, оскільки близько 30 осіб, обвинувачених у причетності до організації, були колишніми членами УПСР і УСДРП⁵¹. Керівником цієї організації було оголошено М. Грушевського. Спочатку органам ДПУ УСРР вдалось вибити «зінання» у видатного вченого. Однак, коли М. Грушевського було доставлено в ОДПУ СРСР, він відмовився від попередніх свідчень і на запитання, що його спонукало до таких, відповів: «Я не належу до породи героїв і не витримав 9-годинного нічного допиту. Я – старик, сили мої давно підірвані. До тюрми я був кинутий у грипозному стані. Я не витримав різкого натиску слідчих... У стані певної безвихідності і відчаю я погодився підтвердити свідчення Мазуренка, Чечеля, Гр.Косака та інших»⁵².

Відмова М. Грушевського від попередніх свідчень не дала змоги слідчим широко розгорнути справу. Тому звинувачені відбулись порівняно легкими покараннями. М. Грушевського було переселено до Москви під домашній арешт. Інші члени міфічного УНЦ, зокрема М. Яворський, Ф. Вишиваний, П. Филипович, М. Шраг, Чечель, Г. Косак, були засуджені до 6 років позбавлення волі.

Справою УНЦ фактично завершилися великі судові процеси щодо старої інтелігенції. У 30-х рр. активний терор було застосовано також до нової інтелігенції, яка сформувалась за роки радянської влади. Метою подібних акцій було залякування тих представників інтелігенції, які мали власні погляди на суспільне життя країни і встановлення єдиномислення.

Розгляд вищенаведених фактів дозволяє стверджувати, що до інтелігенції в різний період було неоднорідне ставлення радянської держави. В період непу та найбільш активного періоду «українізації» інтелігенції було дозволено окремі ліберальні дії, що дало можливість їй активно працювати на ниві творення культури. Даний «демократичний» підхід щодо інтелігенції був одним із факторів, в результаті якого 20-і роки різняться від усього періоду радянської влади значним національно-культурним піднесенням. Однак лібералізація дій інтелігенції була неповною – держава продовжувала контролювати інтелігенцію через профспілки, творчі об'єднання тощо. Значну роль на шляху радянської інтелігенції відіграло виховання в комуністичному

дусі нового покоління випускників ВНЗ. Проте і цього виявилось замало. В кінці 1920-х – на початку 30-х рр. радянське керівництво дещо переглядає свою політику щодо інтелігенції в бік ліквідації останніх демократичних проявів. Їй відводиться роль лише одного з елементів соціальної структури, на який покладалось завдання вчасно і віддано виконувати вказівки радянської влади і сприяти вихованню в подібному дусі всього українського народу.

¹ Изменение социальной структуры советского общества: 1921 – середина 30-х годов. – М., 1979. – С. 197; Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985. – С. 19.

² ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.2705, арк.18-20; Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). У 3-х кн. – Кн. II. – К., 1994. – С. 3.

³ Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927. – К., 1979. – С. 579.

⁴ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 38. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 161.

⁵ О привлечении и использовании специалистов // Известия ЦК КП(б)У. – 1921. – № 1. – С. 24.

⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2242. – Арк. 43.

⁷ Ткачова Л.І. Матеріальне становище інтелігенції (1920–1930 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36. ст. – К., 1996. – Вип. 2. – С. 71.

⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2717. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 107 зв.

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2242. – Арк. 51.

¹⁰ Путь просвещения. – 1922. – № 1. – С. 362.

¹¹ 8-й Всеукраїнський з'їзд Ради робітничих селянських і червоноармійських депутатів (січень 1924 р.). – Х., 1924. – С. 13-14.

¹² Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. – Кн. II. – К., 1994. – С. 8.

¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.20. – Спр. 735. – Арк. 13.

¹⁴ Там само. – Оп. 6. – Спр. 21. – Арк.135; Бондарчук П. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. – К., 1998. – С. 7.

¹⁵ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західно-української інтелігенції (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 8.

¹⁶ Там само. – С. 10.

¹⁷ Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 рр. – К., 1963. – С. 221.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2595. – Оп. 1 – Спр. 1778. – Арк. 1.

¹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 2717. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 107 зв.

²⁰ Нарис історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. – Кн. II. – С. 10.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 4805. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 55.

- ²² Касьянов Г.В., Ткачова Л.І. УТОРНІТСО: Епізод з історії «політичного виховання» інтелігенції // Держава і українська інтелігенція: (Деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х років). – К., 1990. – С. 30.
- ²³ Директива ВКП(б) по вопросам просвещения. – С. 320.
- ²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4805. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 40.
- ²⁵ Ряппо Я. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920–1924): Сб. ст. и докладов. – Б.М., 1925. – С. 5.
- ²⁶ ЗУ. – 1921. – № 4. – Ст. 120.
- ²⁷ Шевчук Г.М. Назв. праця. – С. 259.
- ²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4805. – Оп.1. – Спр. 2. – Арк. 230.
- ²⁹ Там само. – Ф. 2602. – Оп. 1. – Спр. 2559. – Арк. 5.
- ³⁰ Шевчук Г. М. Назв. праця. – С. 257.
- ³¹ Культурне будівництво в Українській РСР. 1927–1927: Зб. док. і мат. – К., 1979. – С. 244; Вісти ВУЦВК. – 1923. – 3 січ.
- ³² ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 180. – Арк. 11.
- ³³ Там само. – Спр. 178. – Арк. 132.
- ³⁴ Там само. – Оп. 5. – Спр. 435. – Арк. 17.
- ³⁵ Там само. – Ф. 2717. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 108.
- ³⁶ Там само. – Ф. 2605. – Оп. 1. – Спр. 1115. – Арк. 308.
- ³⁷ Там само. – Ф. 166. – Оп.2. – Спр. 55. – Арк. 10.
- ³⁸ Там само. – Спр. 41. – Арк. 41.
- ³⁹ Вісти ВУЦВК. – 1921. – 7 груд.
- ⁴⁰ Там само. – 1922. – 7 лют.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 395. – Арк. 66-67.
- ⁴² Там само. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 194. – Арк. 16.
- ⁴³ ЗУ. – 1925. – Ч. 70. – Ст. 397.
- ⁴⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959. – Зб. док. – Т. 1 (1917 – червень 1941). – К., 1959. – С. 92-93.
- ⁴⁵ Шевчук Г.М. Назв. праця. – С. 235-236.
- ⁴⁶ Федюкин С.А. Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к нэпу. – М., 1977. – С. 216.
- ⁴⁷ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992. – С. 36.
- ⁴⁸ Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція. – К., 1991. – С. 44.
- ⁴⁹ Там само. – С. 45-46.
- ⁵⁰ Спілка Визволення України (З винувального висновку в справі «СВУ») // Вісти ВУЦВК. – 1930. – 7 бер.
- ⁵¹ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 85.
- ⁵² Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський: між історією і політикою, 1924–1934 рр. // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 47-48.